



1 статтею цього документа проголошувалося, що земельний устрій держави мав ґрунтуватися на міцних селянських господарствах. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій землі: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському Банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Першої світової – С. Корновенко); 6) що будуть викуповуватися урядом Польщі. Відповідно до змісту реформи, не передбачалося, що уряд купуватиме землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велося [20].

Однак найцікавішим є те, як до „Декларації...” поставилися власне ті, кому вона адресувалася – селяни. Опрацьований нами різноплановий джерельний матеріал дозволяє з упевненістю констатувати, що серед селянства не було такого розходження у позиціях, як у політичних та громадських діячів. Агентура білих, повідомляючи про настрої селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, доповідала: „Ось нехай іде той Оніка (Денікін – С. Корновенко) та дає нам землю. Не даром, ми гроші заплатимо, як скажуть. Гроші є... Тільки, щоб земля назавжди була нашою... А то, що це таке, сьогодні по ліворучі дають, а завтра по контрліворучі отбирають. Коли дає Оніка землю так, як ми хочимо, то нехай робить, що хоче...” [21, 221]. Селянство Харківської та Полтавської губерній схвалило пропозиції А. Денікіна, відображені у „Декларації...”, висловилося за найшвидшу їхню реалізацію на практиці [22, 179, 192]. Селяни Київського повіту Київської губернії під час того, як їм роздавали віддруковані примірники „Декларації...”, заявляли: „От кого це? Як от Денікіна, то давайте, а як от кого другого, то не треба” [23, 80]. Подібною була ситуація в Одеській губернії [24, 233]. Своєрідним винятком, який лише підтверджує правило, була думка селян Луганщини. Вони, вслід за консервативно налаштованими політичними колами, вважали вирішення аграрного питання передчасним. На їхнє переконання, вирішити таке важливе питання мають тільки „Народні Збори” [25, 85].

У такому контексті, ще й з урахуванням широкомасштабних селянських збройних антибільшовицьких виступів, що мали місце у той час, сумнівною є теза Г. Селіна про те, що „переважна частина селян Криму, глибоко проникнута ідеями більшовизму”, не сприйняла ідей А. Денікіна, відображених у „Декларації...” [26, 8]. Архаїстично звучить і судження В. Шапорди з приводу того, що „представники бідного селянства з самого початку вороже ставились до нового режиму і не очікували від нової влади нічого доброго” [27, 135].

Отже, зміст документа засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати „Декларацію...” як акт соціального компромісу. Положення документа

узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання. Суспільно-політичний резонанс від „Декларації...” підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документа – своєчасна, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами.

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси., 2008.
2. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР.5827.– Оп.1. – Спр. 107.
3. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
4. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000.
5. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995.
6. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996.
7. Раскрытые карты // Вечерние огни. – № 13. – 1919.
8. Чирский. Земля и воля / Чирский // Заря России. – № 2. – 1919.
9. И. О. Земля народу / И. О. // Вечерние Огни. – № 36. – 1919.
10. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непростарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М., 1981.
11. ДАРФ. – ФР. 5827. – Оп. 1. – Спр. 105.
12. Землевладельцы и новый земельный закон // Голос Юга. – 15. 08. 1919.
13. Державний архів Харківської області. – ФР. 1672. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 340.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 323..
16. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 308.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 348.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 346.
19. Франция и аграрный вопрос в России // Вечерние Огни. – № 41. – 1919.
20. Польский земельный вопрос // Киевский день. – № 2. – 1920.
21. ДАРФ. – ФР. 446. – Оп. 2. – Спр. 45.
22. ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 57.
23. Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15.
24. РДВА. – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 154.
25. ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 34.
26. Державний архів у м. Севастополі. – ФР. 532. – Оп. 1. – Спр. 19.
27. Шапорда В. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. Шапорда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – т. 37. – вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005.

В.М. Мойсієнко

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО
СЕРВІТУТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**



У процесі проведення земельної реформи в Україні назріла необхідність забезпечення ефективного використання земельного фонду. Паювання земель, приватизація, можливість викупу землі, інтенсифікація використання земель у населених пунктах та загальна просторова обмеженість земельного ресурсу формують ситуацію, за якої земельний фонд подібноється на невеликі земельні ділянки. Вони не завжди межують з водними об'єктами, комунікаціями, шляхами сполучення та іншими благами і вигодами, необхідними власникам та користувачам цих ділянок для використання господарського потенціалу останніх повною мірою. Окрім цього, інтереси землевласників та землекористувачів часто є протилежними за змістом, що також потребує врегулювання. Забезпечення землевласників та землекористувачів кожної земельної ділянки можливістю доступу до вищевказаних благ і вигод можливе, зокрема, завдяки встановленню земельних сервітутів.

Юридична природа земельного сервітуту ще й досі залишається поза увагою науковців, свідченням чому є факт неузгодженої регламентації земельних сервітутних відносин нормами різних галузей права. Ситуація ускладнюється відсутністю належного теоретичного обґрунтування мети, призначення, місця сервітутного права в системі інших прав на землю: маємо як відсутність комплексних теоретичних напрацювань сучасної української правової науки у цій сфері, так і в історичному аспекті, окрім першого та єдиного дослідження, проведеного І. Гороновичем у 1882 р. [1].

У сучасних наукових розвідках, здебільшого, лише поспішно досліджуються сутнісні питання земельного сервітутного права. Серед них переважають наукові дослідження представників юридичної науки: В. І. Андрейцева, Д. В. Бусуйок, В. К. Гуревського, В. Є. Збирита, В. Казанцева, П. Ф. Кулинич, Н. І. Титової, О. В. Копилова, В. Курдиновського, О. О. Михайленко, О. А. Підпригори, І. Ф. Севрюкової.

Незавершеність всебічної теоретичної розробки категорії земельного сервітуту зумовлює неможливість належного застосування норм законодавства, які призначені регулювати земельні сервітутні відносини. Навіть розкриття змісту поняття „земельний сервітут”, без якого важко уявити сутність цієї категорії, не знайшло відображення у земельному законодавстві. Відтак, можна констатувати відсутність ефективних важелів правового впливу на відповідні суспільні відносини. Прогалини у законодавчому регулюванні, в поєднанні з відсутністю теоретико-історичного підґрунтя, зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження земельних сервітутних відносин.

Враховуючи зазначені чинники, метою статті є прагнення провести теоретико-історичне дослідження нормативно-правового регулювання у сфері регламентації земельних сервітутів упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження джерел права, які регулювали сервітутні відносини, дозволяє зазначити, що земельні сервітуту, які існували на території України, не були, на відміну від сервітутів середньовічної

Європи, запозиченням римської моделі сервітутного права. Вони виявились самобутнім та незалежним надбанням слов'янської правової думки, що до певної міри ґрунтувалось на нормах правових пам'яток, запозичених із Візантії.

Протягом тривалого часу перебування українських земель у складі Російської імперії земельний сервітут як правова конструкція був характерним саме для правового регулювання земельних відносин на цій території і не характерним для інших земель імперії. Значну роль у становленні та збереженні земельного сервітуту у розробках законопроектів XIX ст. щодо регулювання земельних відносин на українських землях, незважаючи на чисельні зміни у законодавстві, відіграло звичаєве право, як одна з основних форм закріплення земельного сервітутного права.

У 1840 р. Україна перейшла від Литовського статуту до Зводу законів Російської імперії [2, 86], так і не скориставшись вищерозглянутими досягненнями власних вчених у галузі кодифікації. Звід законів установив, що право поземельної власності могло бути обмеженим іншими правами на землю, до яких належали, зокрема, право участі у користуванні та вигодах чужої земельної ділянки та право угідь у такій земельній ділянці [3, 82]. Право участі у користуванні та вигодах чужої земельної ділянки могло встановлюватись для необмеженого кола осіб (право загальної участі) та для певної визначеної особи – право приватної участі (ст. 433 Зводу законів). Зміст права загальної участі становило користування усіма зацікавленими особами великими дорогами, прокладеними крізь приватні землеволодіння [4, 124]. Власники земельних ділянок не повинні були заважати вільному пересуванню по дорогах, але могли їх загородити задля уникнення проходу чужої худоби на іншу частину земельної ділянки та заподіяння нею збитків (ст. 435 Зводу законів).

Право приватної участі, зокрема, передбачало право володільця млина підвищувати рівень води чи підтоплювати сусідню земельну ділянку, якщо це було потрібно для роботи млина. Можливість встановлення земельного сервітуту випливала з права власника земельної ділянки, що обтяжувалась, вимагати чи не вимагати припинення вказаного виду діяльності, а також із необхідності надання ним згоди на проведення таких дій (ст. 442 Зводу законів).

Звід законів на законодавчому рівні закріплював правило, відповідно до якого особа, яка користувалась частиною чужих земель, мала право вільно проходити чи проїжджати до них крізь землі, які належали іншим особам (ст. 448 Зводу законів). Вважаємо, що таке право є земельним сервітutom, який установлювався приписом закону і поширювався своєю дією на усі аналогічні випадки, котрі відповідали критеріям гіпотези викладеної норми. Доповнюючи наведену норму, законодавець визначав ширину доріг для проїзду, проходу, які повинні були відводитись власниками у своїх землях для можливостей проходу через ці землі інших осіб. Законодавчо установлювалася вимога влаштування доріг у місцях, що найменше обтяжували б власників земельних ділянок, через які проходила дорога.

Право угідь у чужих землях установлювалось як у землях приватних осіб, так і держави. Варто зазначити, що Звід законів містив особливі правила



щодо прав на чужі земельні ділянки на території Чернігівської та Полтавської губерній (ст. 466 Зводу законів), як губерній, у межах яких право угідь було поширене здавна і становило особливості поземельного устрою, порівняно з іншими губерніями Російської імперії. У зв'язку з цим дискусійним є твердження про те, що територіальний принцип регламентації земельних відносин не мав значення для російського законодавця після 1828 р. [5, 66].

Деякі особливості при регулюванні земельних сервітутних відносин саме на українських землях усе ж мали місце. Так, особа, якій належало право бортних угідь, могла вільно проходити до своїх угідь через чужу земельну ділянку. Законодавчим шляхом установлювався і сервітут водопою та забору води: якщо землевласник був позбавлений доступу до водного ресурсу, то він мав право проходити через чужу земельну ділянку для задоволення такої потреби. З іншої сторони, власник земельної ділянки, через яку протікає річка, повинен був не заважати такому проходу інших осіб та мав визначити смугу для проходу до водного джерела (ст. 451 Зводу законів).

Правове регулювання сервітутних відносин у Зводі законів містило у собі більшу частину напрацювань попередніх нормативних актів, які проаналізовані вище. Незважаючи на це, Звід законів не підняв регламентацію земельних сервітутів на якісно новий рівень, що і виявилось у проблемах регулювання останніх у подальшому.

Продуктивним, з погляду регламентації земельних сервітутів, виявилось законодавство другої половини ХІХ ст. Розкріпачення селян в Україні супроводжувалося виокремленням їх земель зі складу поміщицьких землеволодінь та наданням селянам права власності на ці земельні ділянки. Із-за черезсмужного розташування розмежованих земель селян та поміщиків виникала потреба встановлення сервітутів проходу, проїзду до кожної зі смуг. Стосовно потреби у земельних сервітутах свідчить той факт, що кожен селянин мав до декількох десятків смуг своєї землі, перемешованих із земельними ділянками інших селян чи поміщика, „об'єднати” які законодавець пропонував саме за допомогою земельних сервітутів. Черезсмужжя земель селян та поміщика досягало 900 осіб на населений пункт [6, 42]. Існуючі та заплановані шляхи для проходу до цих земель мали бути легалізовані якраз за допомогою земельних сервітутів проходу, проїзду.

З виникненням черезсмужжя з'явився так званий „сервітут толоки”, правове регулювання якого посилилось після селянської реформи 1861 р. Він передбачав випасання худоби на чужих землях. Проте, його навряд чи можна вважати земельним сервітутом, адже це право нерідко мало особистий, зобов'язальний характер. Крім того, щодо земельної ділянки, для користування якою мав би встановлюватись сервітут, взагалі не йшлося, оскільки право на толоку могло пов'язуватись і з конкретною особою.

На протигагу законодавству інших держав того часу, норми яких, що закріплювали сервітутне право, еволюціонували, розвивались та конкретизувались як необхідні правовій системі, в царській Росії (та Лівобережній Україні в її складі), як зазначав

Г. Ф. Шершеневич, сервітут розглядались як тимчасове, перехідне явище, не варте вивчення та опрацювання [7, 231]. Саме тому розробка правової моделі земельного сервітуту майже не здійснювалась, а натомість використовувались надбання законодавства іноземних держав, які не були пристосовані до умов правової системи, до якої переносилися. Джерелами запозичення здебільшого були візантійські норми, римські моделі та французький Цивільний кодекс 1804 р.

Викладене стосується і правобережної частини українських земель. На території українських земель, що знаходились у складі Австрії впродовж кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., діяло Австрійське Цивільне Уложення 1811 р., яке містило досить детально розроблену римську модель сервітутного права [9, 140]. Адаптація норм цього акту, які стосувались земельних сервітутів, до реалій життя українського населення владою Австро-Угорщини не провадилась.

Протягом часу дії Австрійського Уложення у частині українських земель застосування місцевого звичаєвого права було зведено до мінімуму. Населенню ж українських земель нав'язувались норми, чужі для його свідомості. Вони суттєво відрізнялись від звичаєвих, а оскільки наявність сервітутного права нами вважається однією з особливостей права українських земель, які втілювались саме у нормах звичаєвого права, то їх підміна нормами Уложення 1811 р. не могла принести позитивних результатів. На відміну від норм звичаєвого права, які історично склалися й були вагомим джерелом для розробки відповідних нормативних актів на території Лівобережної України, застосування на території Правобережної України Уложення 1811 р. не призвело до подальшого використання його правових конструкцій у нормативних актах, призначених для регулювання сервітутних відносин.

Наступним джерелом, яке дозволяє дослідити генезу земельного сервітуту, є розроблений у першій половині ХІХ ст. проект Зводу місцевих законів західних губерній (1838 р.). Він також містив положення, спрямовані на регулювання земельних сервітутних відносин. Незважаючи на те, що проект не набрав сили закону, він віддзеркалював фактичний стан чинного законодавства, на основі якого був складений, та бажані тенденції його вдосконалення [19, 91].

На Лівобережній Україні після земельної реформи 1861 р. постало декілька питань стосовно земельних сервітутів селян, а саме: розробка нормативного акта, призначеного регулювати нові сервітутні відносини, та поступова ліквідація передумов існування великої кількості земельних сервітутів. У зв'язку з цим виникла жвава дискусія, яка привернула увагу науковців до юридичної природи та особливостей земельних сервітутів. Попри численні спроби врегулювати „сервітутне питання”, воно так і лишилось нерозв'язаним. Закони щодо добровільного впорядкування земель, яке б виключало потребу у сервітутах, приймалися неодноразово (1869, 1892 рр.), питання піднімалося київськими генерал-губернаторами у 1864, 1873, 1879, 1885 рр. Законопроекти, якими визначався порядок примусового розмежування земель та знищення існуючих сервітутів, подавались до Державної Думи у 1910 р. та 1913 р. Проте, вже такі нелогічні кроки, як



подання проєктів раніше прийнятого нового положення про землеустрій, на принципах якого базувались зазначені законопроекти, та недосконалість положень останніх зумовили їхнє повне фіаско в Державній Думі [10, 3].

Проблема була вирішена Декретом про землю від 8 листопада 1917 р.: оскільки земля передавалась у користування всіх трудящих та без юридичного відособлення на праві власності окремих земельних ділянок, то сервітуту, вважається [11, 863], об'єктивно припинили своє існування. З цього часу в юридичній літературі земельні сервітуту згадувались тільки у працях із римського права та в історичному аспекті.

Незважаючи на те, що земельні сервітутні за змістом та природою права були вилучені з правових джерел, які регулювали земельні відносини в Україні, не можна погодитись з тим, що вони не існували фактично. По-перше, однією з передумов можливості існування земельного сервітуту є наявність двох земельних ділянок, які перебувають у власності різних осіб, а юридично та фактично відокремлене використання цих ділянок, за якого особа не має можливості вільного провадження певних дій без використання іншої земельної ділянки, незалежно від титулу такого використання.

На основі викладеного можна припустити можливість вирішення виникаючих конфліктів на підставі рішення суду. Таким чином, факти реальної дійсності можуть викликати правові наслідки у формі „квазісервітутних” правовідносин, адже відповідних норм не існувало [12, 17].

По-друге, значна частка земельних правовідносин, пов'язаних із здійсненням сервітутних прав, як уже вказувалося, припадала саме на відносини, регламентовані правовими звичаями та не відображені у законодавстві. Земельний Кодекс УСРР 1922 р. дозволяв застосування правового звичаю як джерела права для регулювання земельних відносин [13, 5]. На їх регулювання зміни у законодавчо закріплених формах власності на землю, вважаємо, вплинути не могли, адже не відбулося корінних змін системі земельних відносин, які могли б усунути потребу у сервітутах раз і назавжди. Щодо саме звичаїв користування сусідніми ділянками, наприклад, для потреб проходу, то, як справедливо зауважується науковцями, вони існували завжди і не зникли і сьогодні як іманентно властиві українській культурі землекористування.

Теоретико-історичний аналіз генези правового регулювання сервітутних відносин дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Земельні сервітуту, які існували на території України, не були, на відміну від сервітутів середньовічної Європи, запозиченням римської моделі сервітутного права. Вони виявились самобутнім надбанням слов'янської правової думки, що певним чином ґрунтувалась на нормах правових пам'яток, привнесених із Візантії.

2. Під час перебування українських земель у складі Російської імперії детальне регулювання земельних сервітутних відносин було характерним саме для українських земель і не характерним для інших територій. Велику роль у становленні та збереженні земельного сервітуту у розробках законопроектів XIX ст. щодо регулювання земельних відносин на

українських землях, незважаючи на чисельні зміни у законодавстві, відіграло звичаєве право як одна з основних форм закріплення земельного сервітутного права.

3. У зв'язку з невисоким рівнем розвитку правової науки уніфікованого поняття земельних сервітутів не існувало. Права, що підпадали під ознаки земельних сервітутних, мали різні назви, нерідко спільність їх правової природи не визнавалась. Це призводило до різного правового регулювання зазначених сервітутів, одним із яких був публічний сервітут, природа якого не була до кінця з'ясована.

4. Дослідження земельного сервітуту має базуватись на реаліях правової системи, яка вимагає нових підходів до вивчення земельного сервітутного права з урахуванням історичного еволюційного шляху розвитку земельного сервітутного права на території сучасної України. У протилежному разі, за неврахування історично обумовлених підходів до регулювання сервітутних відносин в Україні, нових тенденцій та потреб земельно-правового регулювання, дух права може перетворитись у волю законодавця, нічим не пов'язану з реаліями народного життя та еволюційним розвитком і буттям української правової системи.

1. Горюнов І. *Изследование о сервитутах. Докладъ читанный въ Киевскомъ юридическомъ обществе 13-го ноября 1882 года.* – Александрия, 1904.
2. Теліченко І. *Очеркъ кодифікації малоросійського права до введенія Свода Законів.* – К., 1888.
3. *Звід законів Російської імперії // Сводъ законовъ російской імперіи изданія 1857 г.* – Т. 10. – Ч. 1: *Законы гражданские.* – СПб., 1857.
4. Курдиновскій В. *Къ ученію о легальныхъ ограниченіяхъ права собственности на недвижимость въ Россіи.* – О., 1899.
5. Юрченко А.Д., Будзилович І.С., Переходюк М.Г. *Історія розвитку права власності на землю в Україні (друга половина XVII – перша половина XIX століття) // Землепорядкування.* – 2001. – №3.
6. Билимович А. *Къ вопросу объ упраздненіи сервитутів.* Докладъ, читанный въ собраніи Киевского Юридического Общества 5 февраля 1911 года. – К., 1911.
7. Шершеневич Г.Ф. *Учебник русского гражданского права (по изданію 1907 г.).* – М., 1995.
8. *Общее гражданское уложеніе Австрійской імперіи 1811 г.* – СПб., 1884.
9. *Сводъ местныхъ законовъ западныхъ губерній. Проектъ.* – СПб., 1910.
10. Аннинъ М. *Упраздненіе крестьянскихъ сервитутів въ западномъ краѣ и Варшавскомъ генераль-губернаторствѣ.* – К., 1914.
11. *Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских.* – М.: Инфра – М, 2002.
12. Курцев Н.П., Горюнова Е.Н. *Правовая природа юридическихъ фактовъ // Юрист.* – 2003. – № 10.
13. *Земельный кодекс УСРР 1922 р. // Земельный кодекс УСРР зі змінами до 1 лютого 1928 р.* – Х., 1928.

О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В БОСНІЇ
І ГЕРЦЕГОВИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД
ЧАС ПОВСТАННЯ 1875 – 1878 рр.**